

Dr DRAŽENKO ĐUROVIĆ, alumnus
Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Istočno Sarajevo, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
ddjurovic986@gmail.com

UDK 323.15(=163.4:28)(497.6)"1945/1954"

originalan naučni rad / original scientific paper
primljeno / received: 20. 10. 2021.
prihvaćeno / accepted: 25. 5. 2022.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.2.dju.423-440>

PROBLEM NACIONALNOG OPREDJELJENJA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA 1945–1954: IZMEĐU POLITIKE KPJ/SKJ I OSJEĆAJA PRIPADNOSTI „TURSKOJ VJERI“

APSTRAKT: Članak sadrži osvrt na problem nacionalnog izjašnjavanja i identifikovanja bosanskohercegovačkih muslimana tokom prve decenije života socijalističke Jugoslavije. Autor analizira protivrječan karakter politike Komunističke partije Jugoslavije i identitetskih osjećanja stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini, te ukazuje na određene posljedice tog političkog kompleksa. Rad je napisan na osnovu arhivskih dokumenata, prevashodno partijske provenijencije, štampe i relevantne literature.

KLJUČNE RIJEČI: muslimani, nacionalno pitanje, Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije, Bosna i Hercegovina

Iako su jugoslovenski komunisti tokom oslobodilačke i revolucionarne borbe zastupali stav o postojanju i ravnopravnosti tri bosanskohercegovačka naroda,¹ krajem Drugog svjetskog rata uslijedila je promjena političkog kursa

¹ Josip Broz Tito je u proglašenju objavljenom u listu *Proleter*, decembra 1942, istakao da bi narodnooslobodilačka borba „bila samo fraza, pa čak i prevara“ kada pored opštejugoslovenskog ne bi imala i „nacionalni smisao za svaki narod posebice“, pomenuvši tom prilikom i muslimane. U ovom proglašenju muslimani su označavani velikim slovom „M“. Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Kultura, 1947), 194–197. U Proglašenju narodima Jugoslavije, donesenom na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, ovo tijelo se „obrati“ hrvatskom, slovenačkom, muslimanskom, crnogorskom, makedonskom i srpskom narodu. Takođe, u najvažnijim dokumentima ZAVNOBiH-a, vrhovnog zakonodavnog i izvršnog tijela Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) u Bosni i Hercegovini, izražavano je postojanje i ravnopravnost „Srba, Muslimana i Hrvata“. U tekstu Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, između ostalog, stoji: (...) Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Muslimani i Hrvati, s mržnjom i prezirom odbacuju Nedića, Pavelića i druge otvorene sluge okupatora (...).“ Prijedlog deklaracije ZAVNOBiH-a iznesen na Drugom zasjedanju ovog tijela sadržao je, pored ostalog, i ovakav zaključak: „Prvi put u istoriji, Srbi, Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine, ujedinjeni u narodno-oslobodilačkom pokretu, stupili su na isti put, počeli su da izgrađuju svoj zajednički dom (...).“ Pogledati: *Prvo i Drugo*

po pitanju statusa muslimana i odricanje od afirmacije njihovog posebnog nacionalnog imena i identiteta.² Rodoljub Čolaković je u Beogradu, aprila 1945. godine, govoreći na priredbi povodom predstavljanja prvog broja *Pravničkih usmenih novina*, izrazio stavove Komunističke partije Jugoslavije prema ovom pitanju. U Bosni i Hercegovini žive „dvije nacije: Srbi i Hrvati, i muslimani koji su nesumnjivo slovenske rase“, kojima će nova vlast dati mogućnost da se „mirnim evolutivnim putem nacionalno opredjele“, istakao je Čolaković.³ Nasuprot ovakvoj nacionalnoj politici KPJ, pojedini muslimanski političari su tokom procesa konstituisanja i ustavnog uobličavanja federativne Jugoslavije, istina u nešto različitim oblicima i formama, zagovarali da se bosanskohercegovačkom stanovništvu islamske vjere prizna „bosansko“ nacionalno ime.

Nakon što je oktobra 1943. pristupio Narodnooslobodilačkom pokretu i izabran u najviša predstavnička tijela nove države, Muhamed Sudžuka⁴ je istupio sa stavovima o nacionalnom bosanstvu, ali i jugoslovenstvu. Rodoljub Čolaković u svojim memoarima piše da je on uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a bio „gorljiv zagovornik posebnih interesa Muslimana u našem pokretu, smatrajući jedino sebe pozvanim da govori u njihovo ime“. Nazvavši ga pogrdno „neznalicom“ i „konfuznim“, Čolaković navodi da je razvijao „teoriju“ o jugoslovenskoj naciji kojoj bi „kvasac“ bila „bosanska nacija“, a u „kojoj bi, opet,

zasjedanje AVNOJ-a (Zagreb: Stvarnost, 1963), 67–69; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: dokumenti 1943–1944* (ZAVNOBiH: dokumenti 1943–1944) (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 69–73, 233–234.

² Britanski historičar Marko Atila Haore piše da je zastoj u priznanju muslimanske nacionalnosti bio odraz neslaganja i različitih pogleda u samom vrhu KPJ. On navodi da su najglasniji protivnici koncepta muslimanske nacije bili komunisti iz Srbije i Crne Gore, naročito Moša Pijade i Milovan Đilas, a da su Rodoljub Čolaković, Đuro Pucar Stari i drugi bosanskohercegovački Srbi – komunisti pokazivali više „saosjećanja“ i bili „slobodnumniji“. Različita viđenja nisu bila posljedica „većeg ili manjeg stepena srpskog ili crnogorskog šovinizma“, već su Srbi iz Bosne i Hercegovine zbog boljeg poznavanja muslimana bolje i razumjeli to pitanje, ističe Haore. O tome više: Marko Atila Haore, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zenica: Vrijeme, 2019), 472–477.

³ *Oslobođenje*, 9. 4. 1945, 2.

⁴ Muhamed Sudžuka je između dva svjetska rata bio član Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Do pristupanja NOP-u, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) obavljao je funkciju podžupana u Fojnici. Nakon što su porazi Njemačke, kapitulacija Italije i pad Tuzle u partizanske ruke dali snažan nagovještaj ratnog ishoda, počelo je masovnije prilaženje muslimanskog stanovništva NOP-u. Komunistička partija Jugoslavije je uvođenjem u partizanske jedinice „viđenijih“ muslimana, vojnika i činovnika bliskih NDH, te pripadnika muslimanskih milicija, nastojala pridobiti muslimanske mase na svoju stranu, kako bi na terenu realizovala ideološko-političko opredjeljenje i temeljno načelo „združene“ Bosne i Hercegovine – „bratstvo i zajednička oružana borba“. Muhamed Sudžuka je, uprkos upozorenju nižih partijskih organizacija da kao kompromitovani službenik ustaške države i „politički špekulant“ ne može „reprezentovati muslimane“, nakon samo nešto više od mjesec dana provedenih u NOP-u izabran za vijećnika ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, te za člana Prezidijuma, odnosno Predsjedništva oba ova visoka tijela. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941–1945), knjiga 13, (septembar – oktobar 1943)* (Beograd: Komunist, 1990), 604, 725; Драженко Ђуровић, „Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружаног борби 1941–1945“, *Архив*, бр. 19, (2018), 87–91.

kvasac bili Muslimani“.⁵ Sudžuka je time izašao iz okvira tadašnje nacionalne politike KPJ, što historičar Marko Atila Haore smatra mogućim razlogom njegovog isključenja iz ZAVNOBiH-a.⁶ Prema dostupnim dokumentima, međutim, on je tokom kratkotrajnog boravka i djelovanja u redovima NOP-a ispoljavao „neprijateljska shvatanja“ i „povezao se sa neprijateljskim elementom“, zbog čega ga je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, februara 1945. godine, isključilo iz članstva ovog tijela i dalo prijedlog za isključenje iz Predsjedništva AVNOJ-a.⁷

Slične zahtjeve istakao je i muslimanski političar iz Mostara, Husein Husaga Ćišić. On je u svojstvu narodnog poslanika, tokom diskusija oko donošenja prvog Ustava nove Jugoslavije, krajem 1945. i početkom 1946. godine, na adrese Ministarstva za konstituantu i Ustavotvorne skupštine uputio dva podneska kojim je tražio da KPJ revidira svoju nacionalnu politiku i dijametralno izmijeni uspostavljen odnos prema Bosni i Hercegovini u jugoslovenskoj federaciji. Suština njegovih zahtjeva bila je da se muslimanima prizna „bosansko“ nacionalno ime i preinače odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, odnosno konstituiše „bosanska nacionalna republika“ po ugledu na Makedoniju i Crnu Goru. Negirao je mogućnost održivosti AVNOJ-evskog statusa Bosne i Hercegovine zasnovanog na proklamovanoj ravnopravnosti njenih naroda, te zastupao stav o bosanskohercegovačkim muslimanima kao nesumnjivom izdanku „onih starih Bošnjaka“ i srednjovjekovnih bosanskih banova i kraljeva „Kulinova, Ninoslava, Kotromanjina, Dabišina, Ostojina i Tomaševa“, odnosno temeljnom i „starijodilačkom“ narodu u Bosni i Hercegovini. Smatrao je da „bosanskohercegovačka federalna jedinica može počivati na principu: Bosna – Bosancima“, što je simbolično trebalo biti izraženo šestom buktinjom u državnom grbu.⁸

Priznavanje „bosanskog“ nacionalnog imenovanja i ustavno definisanje Bosne i Hercegovine kao „bosanske“ nacionalne republike, osim što je protivriječilo bazičnim zamislima jugoslovenskih komunista o Bosni i Hercegovini koja nije „ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska“ i njenoj ulozi „republike pomirenja“, iz više razloga nije imalo realne osnove u društveno-političkoj stvarnosti ove republike na kraju Drugog svjetskog rata. Takvu mogućnost isključivao je sam historijski razvoj muslimanskog etničkog entiteta, koji je prema izrečenim prijedlozima trebalo da bude osnovni element za uspostavljanje traženih odnosa. Predominantna većina muslimanskog stanovništva u tradicijama srednjovjekovne bosanske države, „bosanstvu“ ili „bošnjaštvu“ nije prepoznavala osjećaj identiteta i nacionalne pripadnosti. Tome je značajno doprinosila činjenica da njihovi vodeći politički

⁵ Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата, пета књига* (Сарајево: Свјетлост, 1955), 50.

⁶ M. Atila Haore, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, 481–482.

⁷ Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, fond Obnova i socijalistička izgradnja, kut. 4/45, sign. 53, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a štabu V Korpusa NOV, Sarajevo, 22. 2. 1945.

⁸ Podnesci su u cjelosti objavljeni u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), 202–204; Alen Zečević, „Uloga Huseina Husage Ćišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka“ (završni rad, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka-Odsjek za istoriju, 2017), 105–107.

predstavnicima u međuratnom periodu, kako piše historičar Atif Purivatra, ovakvo nacionalno imenovanje nisu ni pominjali, a kamoli propagirali. Purivatra također kaže da se bošnjaštvo zbog politike kojoj je služilo u doba Benjamina Kalaja i vremena austrougarske okupacije smatralo toliko kompromitovanim da su muslimanski političari ocijenili da je bolje ne opterećivati se tim historijskim kompleksom.⁹ Osim toga, više od dvije trećine tadašnje ukupne bosanskohercegovačke populacije činili su Srbi i Hrvati, narodi sa odavno učvršćenim osjećajem nacionalne pripadnosti.¹⁰ Iz toga proizilazi da bi mogućnost konstituisanja Bosne i Hercegovine kao nacionalne republike „bosanskog“ naroda, po modelu Makedonije i Crne Gore, bio samo visokorizičan eksperiment bez realne političke i historijske osnove za uspjeh.¹¹

Partija je zadržala zauzeti stav o pitanju nacionalne politike, sprovodeći je, između ostalog, i na polju „narodnog prosvjećivanja“. Pri izradi bosanskohercegovačkog izdanja bukvara sugerisano je da u ćirilichnoj verziji bude obrađen Sveti Sava, ali ne kao „čudotvorac“ već kao „narodni prosvjetitelj koji upućuje na konstruktivan rad“, dok su instrukcije za latiničnu verziju bile da se obradi začetnik „hrvatske verzije“ ideje jugoslovenstva, Josip Juraj Štrosmajer. U tom kontekstu nije spomenuta nijedna istaknuta muslimanska historijska ličnost.¹²

Nakon konačnog oslobođenja zemlje i donošenja prvog Ustava nove Jugoslavije nema mnogo direktnih podataka o problemima nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, pogotovo nacionalnom imenovanju i identitetu stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini. U dokumentima partijske provenijencije

⁹ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 401.

¹⁰ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima* (Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995), 9.

¹¹ Ustavotvorna skupština nije ni razmatrala Čišićev zahtjev o ustavnom uobličavanju Bosne i Hercegovine kao nacionalne republike „bosanskog“ naroda. Milovan Đilas, zamjenik ministra za Konstituantu, na Trećoj redovnoj sjednici Savezne skupštine 17. januara 1946. potpuno je zaobišao taj važan, čini se i ključni, sadržaj podnesaka. Čišićeve prijedloge i traženja pragmatično je sveo samo na pitanje priznavanja „muslimanske nacionalnosti“. Pošto su se zahtjevi odnosili, između ostalog, i na pitanje ravnopravnosti naroda, jedan od ključnih elemenata na kojem je KPJ gradila svoju političku propagandu, ocijenio ga je „principijelno važnim“. Pred najvišim predstavničkim tijelom FNRJ, koje je trebalo da donese novi Ustav, Đilas je zaključio da su podnesci motivisani Čišićevim stavom o muslimanima kao „posebnoj nacionalnosti“ i nezadovoljstvom što u državni grb nije ušla „šesta buktinja kao simbol muslimanske ravnopravnosti“. Iako nije negirao „posebne crte kod muslimana koje danas postoje“, Đilas je samo konstatovao da Parlament nema nadležnost da pretresa pitanje „da li su muslimani nacionalna grupa“, te da se to ne može rješavati „jednim dekretom“. Po njemu, predmet skupštinske rasprave mogao je biti prijedlog da šesta buktinja u državnom grbu simbolizuje šestu republiku. Međutim, najviši predstavnici vlasti već su bili čvrsto na stanovištima da svaka jugoslovenska nacija u državnom grbu bude označena pripadajućom buktinjom, pa Čišićev zahtjev nije bio predmet dalje rasprave, čime je suštinski odbijen. *Zasedanje Ustavotvorne skupštine: 29 novembar 1945–1 februar 1946: stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 1946), 187.

¹² Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu (PKKPJBH), kut. 84/45, bez sign., Zaključci sastanka prosvjetne komisije Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 14. 9. 1945.

skoro isključivo se sreću stereotipne proklamacije da je nacionalno pitanje „riješeno u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji“, što daje privid da je ono za vlast bilo od manjeg značaja. Sukob sa Informbiroom u ljeto 1948. godine i zaokupljenost „idejnim zaokretom“, odnosno procesom uvođenja radničkog samoupravljanja i pokušajem demokratizacije i decentralizacije društva, dodatno su skrajnuli sa dnevnog reda partijskih foruma ovaj jugoslovenski politički kompleks. Nacionalno pitanje, međutim, zbog njegove manje ili veće, ali konstantne, „eruptivnosti“ nije moglo iščeznuti iz svijesti vodećih jugoslovenskih i bosanskohercegovačkih komunista.

Zvanična politika KPJ prema nacionalnom pitanju bosanskohercegovačkih muslimana ostala je nepromjenjena. Nakon što je u proljeće 1945. godine tu politiku neformalno predočio, Rodoljub Čolaković ju je pet godina kasnije i „potvrdio“. U članku „Rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji“, objavljenom 1950. godine u organu CK KPJ – časopisu *Komunist*, Čolaković je između ostalog konstatovao da federalna Bosna i Hercegovina nije konstituisana na osnovu svog posebnog nacionalnog obilježja, već da u njoj izmješani žive djelovi srpske i hrvatske nacije, te većinom nacionalno neopredjeljeni muslimani slovenskog porijekla.¹³ Osvrnuvši se na AVNOJ-evski način „rješavanja“ nacionalnog pitanja i statusa Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji, odnosno na razloge zbog kojih nije mogla biti podjeljena, ili kao autonomna pokrajina pripojena Srbiji ili Hrvatskoj, Čolaković je i ovaj put saopštio politiku KPJ o „slobodnom“ nacionalnom opredjeljivanju muslimana: „Podeliti Bosnu i Hercegovinu između Srbije i Hrvatske bilo je nemoguće zbog izmešanosti njenog stanovništva. Isto tako bilo je nemoguće priključiti je kao autonomnu pokrajinu bilo Srbiji, bilo Hrvatskoj, a da to ne izazove niz sumnji i pitanja kod Hrvata odnosno Srba. A pogotovu takvo rešenje bilo je nemoguće zbog muslimana, koji predstavljaju znatan dio stanovništva Bosne i Hercegovine, jer bi oni u takvom rešenju mogli videti pokušaj da se vrši izvestan pritisak na njih u pogledu nacionalnog opredeljivanja“.¹⁴

Iako je stav o „slobodnom“ nacionalnom izjašnjavanju bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere predstavljao zvaničnu političku teoriju KPJ, praksa je izgledala nešto drugačije. Političke prilike i odnosi uspostavljeni nakon oslobođenja u određenoj mjeri su usmjeravali „evolutivni put“ muslimana. Srbi su bili glavna snaga narodnooslobodilačke borbe pa su, za razliku od mahom anti-komunistički nastrojenih Hrvata, poslije rata važili za najpouzdaniji element nove države i poretka.¹⁵ Pogled na prvi posljertatni statistički pregled nacionalnog

¹³ Родољуб Чолаковић, „Решење националног питања у Југославији“, *Комунист*, бр. 4/5, (1950), 59.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. juna do 2. jula 1944. u Sanskom Mostu, Đuro Pucar Stari je u svom referatu „Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i dalji razvoj NOP-a u Bosni i Hercegovini“, na osnovu ratnih zasluga i masovnosti učešća u borbi, istakao vodeću ulogu srpskog naroda, kako u razvoju bratstva i jedinstva, tako i u izgradnji bosanskohercegovačke „državnosti“, čega bi, po njemu, trebali biti svjesni i muslimani i Hrvati: „Srpski narod u Bosni i Hercegovini još i danas snosi najveće terete rata i prednjači u borbi protiv okupatora. I za

sastava partijske organizacije u Bosni i Hercegovini daje sliku i o zastupljenosti bosanskohercegovačkih naroda u NOB-u i revoluciji, ali i organima vlasti. Decembra 1946. izgledao je ovako: Srba 69,1%, muslimana 20,3%, Hrvata 8,5%.¹⁶ Ta činjenica je podsticala komuniste islamske vjere da se poistovjete sa nacijom neformalnog ratnog pobjednika i vodećim narodom revolucionarne vlasti u Bosni i Hercegovini, a rezultat toga je bio da je dominantan broj rukovodstva i muslimanskog partijskog članstva prihvatio srpsko nacionalno ime.¹⁷

Prema podacima iz januara 1954, to je bila opšta karakteristika svih krajeva u republici, od Une do Drine i od Save do Jadrana. U Velikoj Kladuši, sreću na krajnjem sjeverozapadu Bosne i Hercegovine – uz samu granicu sa NR Hrvatskom, od 223 muslimana člana Saveza komunista njih 139 se izjasnilo kao Srbi, 38 kao Hrvati, dok je neopredjeljenih bilo 46.¹⁸ Srpska nacionalna opredjeljenost bila je još izraženija među muslimanima Bihaćkog sreza. Od 465 članova Saveza komunista, 344 su se izjašnjavali kao Srbi, 85 kao Hrvati, dok je neopredjeljenih bilo svega 36.¹⁹ Izvještaj Sreskog komiteta Jajce je pokazao da se u ovom istorijskom mjestu od ukupno 338 muslimana komunista njih 247 izjasnilo kao Srbi, 45 kao Hrvati, a 46 kao neopredjeljeni.²⁰ Pored pobrojanih, u zapadnoj Bosni je bilo srezova gdje su muslimani još izraženije pokazivali srpsku nacionalnu pripadnost. Takav je bio Kotorvaroški srez, gdje je od ukupno 138 članova Partije bilo 133 Srba i svega 5 Hrvata.²¹ Slična situacija vladala je i

ove tri godine borbe on je vaspitao i izdigao svoju demokratsku svijest tako da je on bio i pozvan da pruži bratsku ruku kao i oružanu zaštitu Muslimanima i Hrvatima. On je to učinio i danas je srpski narod, ne samo nosilac bratstva i jedinstva, nego on prednjači i u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Te uloge srpskog naroda trebaju da budu svjesne i muslimanske i hrvatske mase i da se zajedno sa njim okupe na djelu izgradnje jedinstvenog i opštenarodnog pokreta.“ *ZAVNOBiH: dokumenti 1943–1944*, 177–197. U članku „Federalna Bosna i Hercegovina“, objavljenom u *Oslobođenju* 8. jula 1944, slično piše i Avdo Humo: „Srpski narod, koji prednjači u izgradnji nove Jugoslavije, pružio je bratsku ruku ostalim narodima, on se borio da na djelo izgradnje privuče Muslimane i Hrvate.“ *Oslobođenje*, 8. 7. 1944, 6.

¹⁶ Iako treba imati u vidu da tada nije bilo označavanja nacionalne posebnosti muslimana i da su se članovi KPJ iz te etničke grupe pretežno izjašnjavali kao Srbi, te da je taj faktor uticao na statističke pokazatelje, ipak, među članovima Partije u Bosni i Hercegovini Srbi su bili daleko najbrojniji narod. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 2* (Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Oslobođenje, 1990), 29.

¹⁷ Atif Purivatra u svom djelu *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* ističe da su se muslimani od kraja Prvog svjetskog rata prvenstveno iz „određenih materijalnih interesa ‘opredjeljivali’ čas Srbima, čas Hrvatima“. On o tome dalje kaže: „Poznato je da su Muslimani nacionalno ‘opredjeljeni’ lakše postizali uspjeh na svim poljima društvene djelatnosti, iako ne bez poteškoća. Osim tih interesa, dugo se zadržalo shvatanje – gotovo do naših dana, da su Muslimani koji su se izjašnjavali kao Srbi i Hrvati ‘napredniji’, ‘svjesniji’ i ‘progresivniji’ od ostale muslimanske mase, koja je tretirana kao vjerska skupina i nacionalno ‘neopredjeljena’.“ A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 401.

¹⁸ ABH, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CKSKBiH), kut. 8/54, sign. 20, Sreski komitet SKBiH Velika Kladuša – CKSKBiH, 12. 1. 1954.

¹⁹ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 2, Sreski komitet SKBiH Bihać – CKSKBiH, 16. 1. 1954.

²⁰ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 12, Sreski komitet SKBiH Jajce – CKSK BiH, 13. 1. 1954.

²¹ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 14, Sreski komitet SKBiH Kotor Varoš – CK SK BiH, 13. 1. 1954.

među muslimanima u sreskom komitetu Prnjavor. Od ukupno 72 člana Saveza komunista, njih 66 je izrazilo srpsku nacionalnu pripadnost, a 6 hrvatsku.²² Ista slika bila je i u Posavini. Od 384 muslimana komunista u Brčanskom srezu, njih 302 se izjasnilo kao Srbi, 35 kao Hrvati, 4 kao Crnogorci, dok su 43 bila neopredjeljena.²³ Sreski komitet Bosanski Šamac brojao je 152 muslimana člana Partije, od toga 135 Srba, 6 Hrvata i 11 neopredjeljenih.²⁴ Dominacija srpskog nacionalnog imenovanja među muslimanima komunistima vladala je i u istočnobosanskim i hercegovačkim srezovima. U Fočanskom srezu je od ukupno 601 člana Partije njih 553 nosilo srpsko nacionalno ime, 20 hrvatsko, 8 crnogorsko, a svega 20 se izjasnilo kao nacionalno neopredjeljeni.²⁵ Takođe, od 199 muslimana članova Saveza komunista u Zvorničkom srezu, njih 124 su se izjasnili kao Srbi, 21 kao Hrvati, dok su 54 bila neopredjeljena.²⁶ U dominantno Hrvatima naseljenom Lištičkom srezu bilo je 12 muslimana članova Saveza komunista, od čega se njih 8 izjasnilo kao Srbi, a 4 kao Hrvati.²⁷ Nevesinjski sreski komitet brojao je 94 muslimana, od kojih se 61 izjasnio kao Srbin, 5 kao Hrvat, a 28 kao nacionalno neopredjeljen.²⁸

Prilično lako i uvjerljivo nacionalno izjašnjavanje partijskog članstva neminovno je profilisalo dalju politiku KPJ prema „utvrđivanju“ nacionalnog imena muslimana, a ona se početkom pedesetih godina najjasnije uočavala u sferi kulturno-prosvjetnog života Bosne i Hercegovine. Partijska cenzura je dozvoljavala da u javnost budu „propušteni“ i blago afirmisani stavovi o srpskom porijeklu „domaćih“ muslimana. Takve političke tendencije bile su naročito uočljive u informativnim i kulturno-umjetničkim sadržajima kojim je u centralnoj jugoslovenskoj republici 1951. obilježena 100-godišnjica smrti Petra II Petrovića Njegoša.²⁹

Sarajevsko *Oslobođenje* je 26. oktobra objavilo veliki članak pod naslovom „Crnogorsko-hercegovački odnosi u doba Petra II Petrovića Njegoša“ u kojem je, između ostalog, potencirano srpsko porijeklo osmanskih paša Ali-paše Rizvanbegovića i Omer-paše Latasa. U članku je forsiran naučni stav historičara Jagoša Jovanovića o Njegoševoj želji da u „pobratimu“ Ali-paši Rizvanbegoviću, „kao poturčenom Srbinu“, probuditi srpska osjećanja.³⁰ Njegov sin, Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, bio je jedan od prvih bosanskohercegovačkih muslimana koji se deklarirao kao Srbin,³¹ pa ovakvi napisi padaju

²² ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 44, Sreski komitet SKBiH Prnjavor – CKSKBiH, 14. 1. 1954.

²³ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 49, Sreski komitet SKBiH Brčko – CKSKBiH, 15. 1. 1954.

²⁴ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 51, Sreski komitet SKBiH Bosanski Šamac – CKSKBiH.

²⁵ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 36, Sreski komitet SKBiH Foča – CKSKBiH, 16. 1. 1954.

²⁶ ABH, CKSKBH, kut. 8/54, sign. 21, Sreski komitet SKBiH Zvornik – CKSKBiH, 13. 1. 1954.

²⁷ ABH, CKSKBH, kut. 9/54, sign. 32, Sreski komitet SKBiH Lištica – CKSKBiH, 29. 3. 1954.

²⁸ ABH, CKSKBiH, kut. 8/54, sign. 29, Sreski komitet SKBiH Nevesinje – CKSKBiH, 9. 1. 1954.

²⁹ O političkim suprotstavljenostima i načinu obilježavanja stogodišnjice Njegoševe smrti više u: Драженко Ђуровић, „Босанскохерцеговачке противрјечности у свјетлу схватања и тумачења дјела Петра II Петровића Његоша педесетих година двадесетог вијека“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, VI, бр. 11, (2019), 287–300.

³⁰ *Oslobođenje*, 26. 10. 1951, 6.

³¹ Iako je gotovo čitav životni vijek proveo u Osmanskom carstvu, gdje je odselila porodica njegovog oca kojeg je dao ubiti Omer-paša Latas, Mehmed Ali-paša je usvojio srpsku nacionalnu

u oči i ostavljaju utisak o mogućem isticanju „kontinuiteta“ razvoja srpskog nacionalnog opredjeljenja kod muslimana. Takođe, pored isticanja Njegoševog „bratimljenja“ sa hercegovačkim vezinom Ali-pašom Rizvanbegovićem, u Dubrovniku 1842. godine, i to nakon žestokih obračuna između crnogorske i turske vojske,³² u članku su citirane vladičine kletve upućene Omer-paši Latašu, krivcu za smrt „pobratima“, u kojim ga naziva „poturčenjakom“³³ i dominira potenciranje njegovog srpskog porijekla.³⁴ Tačnije, objavljen je dio pisma Ljubomira Nenadovića koji je zabilježio Njegoševu kletvu upućenu Omer-paši Latašu: „E, da Bog da pošao tragom sviju poturčenjaka; srpsko mu zrno srce raznijelo, kao što je to bilo svima poturčenim pašama; e, da Bog da ga razgubalo srpsko mlijeko, kojim je odgojen; e, da Bog da na strašnom sudu pogledao se u oči sa Obilicem!“³⁵ Slične tendencije provodejavaju kroz dramu *Njegoš* književnika Dušana Đurovića,³⁶ koja je inspirisana i štampana povodom Njegoševog jubileja. Umjetničkom fikcijom dijaloga Petra II Petrovića Njegoša i Ljubomira Nenadovića, Đurović govori o „braći“ koja su otišla za „velikim komadom“ i služe Osmanskom carstvu. Dramskim književnim izrazom ilustrirao je Njegoševu obraćanja Nenadoviću, u kojim mu govori: „zar nijesu sve one paše i veziri što su Crnu Goru krvlju oblivali, srpsko mlijeko sisali“, kao i „zar Omer paša, koji sad drži tursko carstvo i sprema se da udari na Crnu Goru“ nije Srbin, njegov „sunarodnik“.³⁷

Međutim, nasuprot nacionalnoj orijentaciji muslimanskog partijskog članstva i eventualnih političkih namjera KPJ, rezultati popisa stanovništva 1948. i 1953. godine su pokazali da takav „evolutivni put“ nacionalnog opredjeljenja stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini nije uhvatio korijene. Ogromna većina muslimana nije prihvatila srpsko, a pogotovo hrvatsko nacionalno imenovanje, nego su svoju etničku posebnost „čuvali“ izjašnjavajući se

ideologiju, bio pobornik ćirilice, „lijepog hercegovačkog dijalekta i Vukovog pravopisa“, kojim su, kako je govorio, trebali da se služe svi „Srbi muslimani“. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (Zagreb: Islamska vjerska zajednica, 1990), 165.

³² Pored „podsjećanja“ čitalaca na značajan događaj iz perioda Njegoševе vladavine, članak je imao i višestruku ideološko-političku upotrebu. Primjerom „bratimljenja“ i „bratstva“ pravoslavnog Srbina iz Crne Gore i muslimana, između ostalog, ukazivano je na „istorijski kontinuitet“ koji treba da pokaže isti put bratstva i jedinstva njihovih savremenika u Bosni i Hercegovini, u skorijoj prošlosti suočenih sa sličnim istorijskim okolnostima – međusobnim krvavim obračunima i sukobima. *Oslobođenje*, 26. 10. 1951, 6.

³³ Izraz poturčenjak ili poturica je kolokvijalan i pogrdan naziv za slovenske hrišćane preobraćene u islam, a odnosio se i na bosanskohercegovačke muslimane.

³⁴ *Oslobođenje*, 26. 10. 1951, 6.

³⁵ Isto.

³⁶ Dušan Đurović je rođen u Danilovgradu 1901. godine, gdje je završio osnovnu školu. Gimnaziju je pohađao u Podgorici, a Filozofski fakultet u Beogradu. Pisao je pripovjetke, romane, članke, eseje, prikaze i drame. Službovao je u učiteljskoj školi u Danilovgradu i Sarajevu, kao i u Prvoj gimnaziji i Narodnoj biblioteci u Sarajevu. Bio je dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Učestvovao je Trinaestojulskom ustanku u Crnoj Gori. *Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 3* (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1958), 214.

³⁷ Душан Ђуровић, *Његови: драма у три чина* (Сарајево: Свјетлост, 1952), 26.

kao neopredjeljeni.³⁸ To je generisalo paradoksalnu situaciju koja se ogledala u činjenici da se ogromna većina bosanskohercegovačkih muslimana na popisima izjašnjavala nacionalno neopredjeljeno, dok su njihovi politički „aktivni ljudi“, rukovodioci i članovi Partije, masovno prihvatili srpsko nacionalno ime. Taj politički kontrast bio je jedan od usložnjavajućih faktora političkih prilika u Bosni i Hercegovini, i to na liniji Partija – muslimanske mase, odnosno srpsko – muslimanski odnosi.

Unutar muslimanske vanpartijske i kontrarevolucionarno orijentisane elite, oličene u pojedinim intelektualcima, islamskim vjerskim službenicima i duhovnicima, te bivšim zemljoposjednicima i trgovcima, koji su imali uticaj na značajan dio stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini, tinjalo je nezadovoljstvo odnosom KPJ prema njihovoj etničkoj zajednici. S druge strane, iskustvo prve Jugoslavije podučavalo je da neriješeno nacionalno pitanje predstavlja težak „kamen oko vrata“ vladajućem poretku. Stoga, Partija nije mogla lako prenebregnuti činjenicu da njena politika nacionalnog opredjeljivanja muslimana ne nailazi na podršku skoro 900.000 stanovnika islamske vjere u Bosni i Hercegovini. Ipak, Đuro Pucar Stari je sa govornice Petog plenumu CK KP BiH, održanog aprila 1952. u Sarajevu, stereotipno poručio da „parole“ o „muslimanskom pitanju“ potenciraju „izvjesni mračnjaci, propali begovi i reakcionarne hodže“, koje je već odavno „pregazio naš revolucionarni razvoj“.³⁹ Iako je istupio demagoški, odnosno na liniji zvanične politike Partije da je nacionalno pitanje riješeno tokom narodnooslobodilačke borbe i revolucije, iz same Pucarove izjave uočljivo je da je politička stvarnost Bosne i Hercegovine bila drugačija i da „muslimansko pitanje“ opterećuje odnose u republici.

Muslimansko stanovništvo u Bosni Hercegovini, slabo razvijene nacionalne svijesti, suočeno sa krizom identiteta i različitim opredjeljenjima sopstvene inteligencije, nalazilo se u „procjepu“ između neprincipijelnog odnosa KPJ prema njihovom položaju i nacionalnom imenovanju i ostavštine osmanske tradicije, odnosno „turske vjere“, sa kojom su se mnogi identifikovali.⁴⁰ Takva

³⁸ Na poslijeratnim popisima stanovništva, predominantna većina muslimanskog življa je svoju, istina neodređenu, etničku posebnost izražavala izjašnjavajući se kao neopredjeljeni. Prema popisu iz 1948. godine u Bosni i Hercegovini je bilo 778.403 „neopredjeljenih muslimana“, dok se istovremeno samo nešto više od petine „opredjelilo“ za neku od jugoslovenskih nacija, najviše Srbe, Hrvate i Crnogorce. Pri popisu iz 1953. godine, za sva lica jugoslovenskog porijekla koja nisu imala bližu nacionalnu opredjeljenost uvedena je nova statistička kolona „Jugosloven – neopredjeljen“, a takvih je među bosanskohercegovačkim muslimanima bilo 891.800. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 239; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 1997), 562–563.

³⁹ ABH, fond Centralni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine (CKKPBiH), kut. 49/52, bez sign., Referat Đure Pucara Starog na Petom plenumu CKKPBiH, održanom 15. i 16. 4. 1952.

⁴⁰ Rodoljub Čolaković, jedan od vodećih komunista iz Bosne i Hercegovine, u svojim dnevničkim zabilježkama okarakterisao je muslimansku inteligenciju kao „kočnicu formiranja svoje nacije“. Po njemu, umjesto da bude „kvasac formiranja muslimanske nacije“, inteligencija se većinom nacionalno opredjelila kao Hrvati ili Srbi, udaljujući se tako od muslimanskih masa. Čolaković je dodao da se mase nisu osjećale ni jednim ni drugim – ostajući „u iluziji“ da su Turci, ne kao

identitetska obilježja osjećala su se tokom prve, ali i od početka druge polovine 20. vijeka.

Uticaj „turske vjere“ na formiranje identiteta bosanskohercegovačkih muslimana zapažali su početkom 20-tih godina istaknuti prvaci KPJ, Života Milojković i Sima Marković. Debata oko donošenja prvog jugoslovenskog Ustava pokazala je obrise prelaska komunista sa političkog koncepta nacionalnog unitarizma Srba, Hrvata i Slovenaca na koncepciju nacionalnih individualiteta i posebnosti u jugoslovenskoj zajednici. Do tada možda najviši domet u ukazivanju na poodmakli stadijum diferencijacije u sferi nacionalnog i kompleksnost problema nacionalnog pitanja i identiteta u Bosni i Hercegovini jeste mišljenje Života Milojkovića. Oktobra 1920. godine izrazio je sljedeći stav: „Mada u Bosni i Hercegovini živi jedan narod sa jednim jezikom i jednom kulturom, ipak je austrijskom režimu pošlo od ruke da stvori tri naroda. Verska podvojenost je služila kao baza da se to postigne. Tako su se pravoslavni stanovnici Bosne i Hercegovine formirali kao jedna 'nacija', katolički stanovnici kao druga 'nacija' i muslimanski – kao treća 'nacija'. U Bosni i Hercegovini pravoslavci važe kao 'Srbi', katolici kao 'Hrvati', muslimani kao 'Turci'“.⁴¹ Nakon zabrane djelovanja i odlaska u ilegalu, KPJ je posredstvom Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), koja je trebalo da bude njena legalna zamjena, 1923. godine otvorila diskusiju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Premda je bilo komunista koji su se „teška srca“ odricali jugoslovenske nacionalne ideje, prevladavali su stavovi da su Hrvati, Slovenci i Srbi tri posebne nacije. U tom pogledu zanimljivo je stanovište Sime Markovića o nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih muslimana, izneseno u brošuri *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, objavljenoj septembra iste godine. Tri godine poslije partijskog kolege Života Milojkovića, analizirajući uticaj religije na razvitak nacionalne svijesti, konstatovao je da najveći broj stanovništva islamske vjere sebe smatra Turcima, iako ne znaju turski jezik, te da je za njih „religija jedini kriterijum nacije“. Marković je na muslimane gledao kao na jednu nacionalnu posebnost koja se razvila otuđivanjem „našeg naroda“ pod uticajem religije.⁴²

Slična mišljenja nalazimo i u naučnim ostvarenjima istaknutih teoretičara razvoja nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana, Atifa Purivatre i Muhameda Hadžijahića. Purivatra je u pomenutom djelu o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji, prvi put objavljenom 1974. godine, prvenstveno želeći da objasni muslimansku nepostojanost u pogledu srpske i hrvatske nacionalne opredjeljenosti, odabrao da parafrazira mišljenje mladobosanca Cvetka Popovića, izneseno u knjizi *Sarajevski Vidovdan 1914: doživljaji i sjećanja*, objavljenoj 1969. godine: „On navodi da su Muslimani pred Prvi svjetski rat bili podijeljeni u tri vrste, i to jedni su se smatrali Srbima, drugi Hrvatima, a

Osmanlije ali ipak Turci – jer su „turske vjere“. Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника* (Београд: Књига, 1991), 383–384.

⁴¹ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)* (Београд: Рад, 1983), 55.

⁴² *Исто*, 82–87.

većina njih bili su samo Muslimani, dok su se u duši osjećali "Turcima"⁴³. Hadžijahić je, između ostalog, dublje istraživao o pomenutoj identitetskoj sklonosti bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere. U svojoj knjizi o genezi nacionalnog pitanja „bosanskih muslimana“, prvi put objavljenoj iste godine kada i Purivatrina, zastupa stav da su se bosanskohercegovački muslimani „sve do nedavno“ sami priznavali Turcima, podrazumjevajući pod tim pripadnost islamskoj vjeri, dok su za Turčina u etničkom smislu imali izraz „Turkuša“ ili „Osmanlija“. Takvom vidu identifikovanja, navodi Hadžijahić, učeni su generacijama u vjerskim školama, a svoje mišljenje potkrijepio je citatom dijelova katekizma koji je 20-tih i 30-tih godina 20-tog vijeka služio kao mektebski udžbenik, u kojem je poistovjećivan pojam turčin sa pripadnošću islamu.⁴⁴

Privrženost bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere Turskoj, ali i specifičan osjećaj identitetske bliskosti sa Turcima, ilustruju dokumenta marionetske Nezavisne Države Hrvatske, nastala krajem proljeća i u ljeto 1944. godine. U izvještaju predstavnika lokalne vlasti ustaške države o držanju muslimana u Zeničkom srezu, sačinjenom juna 1944, kada je pitanje ratnog pobjednika već bilo riješeno, između ostalog stoji: „Turska uživa u očima tamošnjeg muslimanskog pučanstva velike simpatije, jer u njoj mnogi muslimani vide svoj spas i utočište. Pozorno se prati razvoj Turske vanjske politike i čeka na koju će se stranu ona opredijeliti“.⁴⁵ Takođe, u sličnom izvještaju iz Brčanskog sreza, nastalom avgusta 1944, izneseni su operativni podaci o priželjkivanom ishodu Drugog svjetskog rata i razgovorima koji su kružili među pripadnicima muslimanskog autonomaškog pokreta u ovom kraju.⁴⁶ Međusobno su pričali da će Bosna i Hercegovine u slučaju da Turska uđe u rat na strani saveznika, zajedno sa jednim dijelom Bugarske, dijelom Grčke i čitavom Albanijom, pripasti Turskoj. Prema ovom izvoru, čak su bili oformili i organizaciju pod imenom „Turski nacionalni muslimanski odbor“, sa zadatkom da na „našem državnom prostoru“ brine o interesima pripadnika islamske vjere.⁴⁷

Više faktora je uticalo na razvoj takvih identitetskih osjećanja među muslimanima u Bosni i Hercegovini. Tu spada još živo sjećanje na privilegije koje su uživali u Osmanskom carstvu, a „naslijedili“ i u Austrougarskom. Pravno gledano, u osmanskom periodu najveći dio produktivnog tla u Bosni i Hercegovini bio je svojina države, ali se zemlja faktički nalazila u rukama velepo-

⁴³ O tome više: A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 400-401.

⁴⁴ Muhamed Hadžijahić tvrdi da su se svi pripadnici islama, imajući u vidu balkanski okvir, bez obzira na etničku pripadnost nazivali Turcima, te da bi, pošto označava vjersku pripadnost, po pravopisnim pravilima bilo ispravnije pisati turčin malim slovom. Smatrao je ispravnom definiciju Vuka Stefanovića Karadžića koja glasi: „U carstvu Turskome, ko god vjeruje sveca Muhameda, on se zove i jest turčin; a ko nije turčin, on je raja (tj. turski podanik)“. O tome više: M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 69-71.

⁴⁵ Vojni arhiv, (VA), fond Nezavisna Država Hrvatska (NDH), B-II-IV-VN, Prilike na području kotara Zenica, 2. 6. 1944.

⁴⁶ O muslimanskom autonomaškom pokretu u Drugom svjetskom ratu više u: Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Sarajevo: Svjetlost, 1987).

⁴⁷ VA, NDH, B-II-D-BH, Prilike u Brčkom – Pouzdanik iz Brčkog, dostavljeno 3. 8. 1944.

sjednika mahom muslimanske vjere, koji su je mogli izdavati u zakup, naslijediti, ali i otuđiti. Na posjedima su većinom radili kmetovi, u najvećem broju pravoslavci. Prema statistici iz 1910. godine, 91,15% zemljoposjednika koji su imali kmetove bili su muslimanske vjere, a ostalih svega 8,85%. Takođe, pravoslavnih kmetova bilo je 73,92%, katoličkih 21,49% i samo 4,58% muslimanskih.⁴⁸ Još snažniji faktor je da su Turci i Turska u svijesti muslimanskih masa bili pandan i ekvivalent islamskoj vjeri, prema mišljenju Šaćira Filandre njihovom „jezgru društvenog bića“, odnosno suštinskom elementu identiteta.⁴⁹ Stoga su revolucionarne mjere uvedene poslije Drugog svjetskog rata, poput ukidanja šerijatskih sudova i donošenja zakona o agrarnoj reformi, te nacionalna politika KPJ, pod uticajem službenika Islamske vjerske zajednice i pojedinih međuratnih političara, među muslimanima „palile alarm“ da je „din u opasnosti“.⁵⁰ U takvim političkim okolnostima službenici organa bezbjednosti su 1948. godine zapazili da u srezu Bugojno među „muslimanskom reakcijom“ postoje želje i vode se razgovori o ponovnom „dolasku Turaka u Bosnu“.⁵¹

Bliskost i identifikovanje bosanskohercegovačkih muslimana sa Turcima, odnosno „turskom vjerom“, provlačili su se tokom pedesetih godina i kroz školski sistem Bosne i Hercegovine. Pominjanje Turaka i Turske u negativnom kontekstu i predavanja o njihovom nasilju u „našim krajevima“ za vrijeme osmanske vladavine, izazvalo je u pojedinim školama probleme u nastavnom procesu, tačnije otvoreno nezadovoljstvo učenika i roditelja.⁵²

⁴⁸ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 72.

⁴⁹ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 211.

⁵⁰ Vladajuća KPJ je religiju i vjerske zajednice tretirala kao politički problem, takmaca u borbi za uticaj u društvu i faktor koji je vršio opstrukciju izgradnje socijalističkog društva, te je nastojala da ograniči njihovu kulturnu, ekonomsku i političku moć. Predsjedništvo Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine usvojilo je 5. marta 1946. *Zakon o ukidanju šerijatskih sudova na području Bosne i Hercegovine*. Bosanskohercegovački muslimani na takvu odluku nisu gledali blagonaklono. Zbog njihove uloge u porodičnom pravu, ukidanje šerijatskih sudova i zakonodavstva smatrali su „opasnim i štetnim za moralne zasade njihove zajednice“. Predstavnici Islamske vjerske zajednice su se obratili i Ustavotvornoj skupštini, koja je zasjedala krajem 1945. i početkom 1946. godine, tražeći da u „bračnim, porodičnim i vakufskim pamicama sude šerijatske sudije, vjerske sudije, čije će se nadležnosti urediti posebnim zakonom“. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 200–211; *Zasedanje Ustavotvorne skupštine 29. novembar 1945 – 1. februar 1946*, 186; Enes Durmišević, „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11/12, (2007), 1061–1065. Takođe, *Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. avgusta 1945. određen je zemljišni maksimum kojim su mogle raspolagati vjerske zajednice, dok je ostatak pripao državi. Po ovom zakonu „bogomoljama, manastirima i vjerskim ustanovama“ moglo je ostati najviše 10 hektara bašte, vinograda, voćnjaka, njive, utrine ili šume. Ako su vjerske ustanove bile od „većeg istorijskog značaja“ zemljišni limit iznosio je do 30 hektara obradivog zemljišta. Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970: tom I* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 180.

⁵¹ ABH, PKKPJBH, 8/48, bez. sign., Izvještaj partijske komisije Pokrajinskog komiteta koja je na terenu radila od 18. marta do 17. aprila, Sarajevo 20. 4. 1948.

⁵² ABH, CKSKBiH, kut. 7/58, bez sign., Međunacionalni i međuvjerski odnosi u Bosni i Hercegovini i njihov uticaj na vaspitavanje školske omladine, Sarajevo, april 1958.

Identitetsko-vjersku bliskost sa Turcima domaćih muslimana osjećala su i druga dva dominantna naroda u Bosni i Hercegovini, što je činilo značajan element „hronično“ zaoštrenih političkih prilika i međunacionalnih odnosa unutar bosanskohercegovačkog uzavrelog kotla. Pored svježih sjećanja na ratna stradanja, Turska i Turci su u svijesti hrišćanskog stanovništva u centralnoj jugoslovenskoj republici, pogotovo pravoslavnih Srba, bila sinonim života bez države i slobode. U turskom imenu su kroz porodično vaspitanje, ali i formalno obrazovanje, prepoznavali vjekovnog tlačitelja i okupatora, što su javno manifestovali. Tokom Titove posjete Turskoj, aprila 1954. godine, „srpska reakcija“ je u srezovima srednje i sjeverne Bosne pronosila „parole“ da „muslimani treba da se sele u Tursku“, da je Tito „otišao da vidi jesu li kuće gotove“, te da predstavlja „predhodnicu“ za njihovo masovno preseljenje u Aziju.⁵³ Takođe, pojedini lokalni partijski komiteti i narodni odbori koje su većinom činili muslimani pogrdno su nazivani „turskim“, odnosno da su u njima „Turci na vlasti“.⁵⁴

Negativan odnos KPJ prema ovakvim osjećanjima i identifikovanju bosanskohercegovačkih muslimana bio je, takođe, značajan faktor koji je otežavao političke odnose u republici. Komunisti su suzbijali upotrebu turskog imena za označavanje domaćih muslimana, a svojom politikom promovisali su i dozvoljavali iskazivanje negativnih stavova prema turskoj imperijalnoj prošlosti. Razlozi i motivi takve politike bili su dvojake prirode. S jedne strane, bliskost i identifikovanje sa Turcima kosilo se sa aktuelnom politikom oblikovanja nacionalnog „evolutivnog puta“ ovog slovenskog stanovništva, odnosno izjašnjavanjem za srpsku ili hrvatsku naciju, a s druge sa borbom protiv „nazadnog uticaja religije“, budući da je tursko imenovanje značilo ekvivalent pripadnosti islamskoj vjeri. Pojavu korištenja turskog imena pri oslovljavanju stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini Partija je karakterisala kao aktivnost „klastnog neprijatelja“ u cilju „raspirivanja šovinizma“.⁵⁵ Osim toga, u bosanskohercegovačkim izdanjima udžbenika istorije, pisanim pod strogom kontrolom Partije, period osmanske vladavine jugoslovenskim prostorima predstavljan je negativno. U lekcijama je istican težak položaj južnoslovenskih naroda, odnosno nemuslimanskih – hrišćanskih masa u Osmanskom carstvu, posebno od druge polovine 16. vijeka, kada je unutrašnji poredak ove imperije počeo slabiti.⁵⁶ Naglašavano je da su Osmanlije – Turci obespravljenoj hrišćanskoj raji nametali razne poreze i obaveze, poput harača i kuluka, a posebno je akcentovano nemilosrdno „oporezivanje“ poznato kao danak u krvi. Sistem prikupljanja muške djece iz osvojenih hrišćanskih zemalja, sa ciljem regrutovanja janjičara, u isto-

⁵³ ABH, CKSKBiH, kut. 1/54, bez sign., Zapisnik sa sastanka Sekretarijata sreskih komiteta Saveza komunista srezova: Dobož, Derventa, Bosanski Brod, Teslić, Tešanj, Maglaj i Zavidovići, održanog u Doboju dana 19. 6. 1954; ABH, CKSKBiH, kut. 3/54, bez sign., Neke karakteristike djelovanja klera u Bosni i Hercegovini.

⁵⁴ ABH, CKKPBiH, kut. 514/50, sign. 7/50, Izvještaj instruktorske ekipe CK KP BiH o obilasku partijske organizacije Sarajevske oblasti, Sarajevo, 25. 7. 1950.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Фуад Слипичевић и Хамдија Капицић, *Историја: стари и средњи вијек: приручник за I разред средњих стручних школа* (Сарајево: Свјетлост, 1950), 218.

rijskoj čitanci za osnovce opisan je na sljedeći način: „Katkada svake pete godine odabirali su najzdraviju i najrazvijeniju mušku djecu između 10–15 godina i odvodili u Carigrad, te ih turčili i odgajali za vojnike. Od njih je postajala najbolja sultanova vojska, tzv. janjičari. Oni su zaboravljali svoj rod, svoj govor i svoju vjeru i borili se samo za sultana i islamsku vjeru. Janičari su kasnije činili najveća zla svom narodu“.⁵⁷

Iste tendencije uočljive su u sadržajima kojim je obilježena pomenuta stogodišnjica Njegoševe smrti 1951. godine. Publicitet su dobijali bosanskohercegovački kulturno-prosvjetni radnici i književnici koji su inspirisani Njegoševim likom i djelom iskazivali prilično radikalno negativne stavove prema „poturicama“ i „Turskom carstvu“. Govoreći na centralnoj republičkoj svečanoj akademiji povodom Njegoševog jubileja, organizovanoj 27. oktobra 1951. u sarajevskom Domu jugoslovenske armije,⁵⁸ istaknuti naučni i kulturni radnik Salko Nazečić je u referatu „O Njegoševom shvatanju slobode“, između ostalog, istakao da je zarad postizanja „nacionalnog jedinstva“, bilo neophodno uništiti sve one koji „pomažu Turčinu“.⁵⁹ Sličnog sadržaja je i pripovjetka Dušana Đurovića, *Smrt pod Lovćenom*, koja je takođe bila dio programa ove značajne kulturne priredbe. Autor je u kontekstu „Njegoševog vremena“ izražavao plemenitu borbu za odbranu „srpske države i slobode“, dok je Osmansko carstvo – Tursku okarakterisao kao „divlju i krvoločnu“.⁶⁰ Takođe, štampa je izvještavajući o proslavi Njegoševog jubileja čitalačkim masama prenosila sadržaje koji su sa stanovišta pomenutih osjećanja za bosanskohercegovačke muslimane bili teško prihvatljivi. Partijski organ *Borba* je objavio referat Blaža Jovanovića koji je na centralnoj državnoj proslavi u Cetinju, parafrizirajući pjesnika, „istragu poturica“ okarakterisao naprednom borbom protiv „tuđinskog kota“ i gube koja se „stalno množila u torini“, odakle ju je trebalo „trijebiti“.⁶¹ U sarajevskom *Oslobođenju* je pisalo da je Njegoš od istrage poturica – „jednog epizodnog događaja iz istorije Crne Gore“, stvorio „realističnu pjesničku povjest čitavog našeg naroda, veličanstvenu po snazi i ljepoti“.⁶²

Naglašavanje „naprednog karaktera“ istrage poturica i Njegoševih „radikalnih metoda“ u borbi za „oslobođenje od Turaka“, uz isticanje visoke estetske vrijednosti tih metoda, bosanskohercegovački muslimani su doživljavali kao udar KPJ na muslimansko biće, tradiciju i duhovnost.⁶³ Ovakvi stavovi i teksto-

⁵⁷ U istom udžbeniku posebno je istaknut nepovoljan položaj Srba pod osmanskom upravom. Osmanska-turska „nasilja“ okarakterisana su kao „teška“ i „nesnosna“, te opisana stihovima srpskog oficira i pjesnika Jovana Dragaševića: „Gdje je pjesma orila se divno./Tu je mučna ovladala čama./Srbin sije, a Turčin požnjeva;/Srbin gaje, a Turčin uživa; Srbin radi, a Turčin se sladi; Srbin rodi, a Turčin odvodi.“ Hajrudin Čurić, *Istorijska čitanka: za osnovne škole* (Sarajevo: Svjetlost, 1951), 65–66.

⁵⁸ *Oslobođenje*, 28. 10. 1951, 3.

⁵⁹ *Brazda*, septembar – oktobar 1951, 688–689; *Oslobođenje*, 28. 10. 1951, 5.

⁶⁰ *Brazda*, septembar – oktobar 1951, 673.

⁶¹ *Borba*, 6. 9. 1951, 1–2.

⁶² *Oslobođenje*, 5. 9. 1951, 4.

⁶³ U svježem sjećanju bosanskohercegovačkih muslimana bilo je usvajanje *Zakona o zabrani nošenja zara i feredže* na Sedmom redovnom zasjedanju Narodne skupštine NR Bosne i Herce-

vi, koji su nalazili vidno mjesto u javnosti, negativno su uticali na osjetljive odnose u Bosni i Hercegovini. Pripadnici državne bezbjednosti su početkom 1952. godine zapazili da je dio muslimanske intelektualne elite u Bosni i Hercegovini izražavao nezadovoljstvo povodom proslave Njegoševog jubileja, smatrajući to „izrazom veliko srpskog šovinizma koji je uperen protiv muslimana“.⁶⁴ Istog stava bila je i muslimanska inteligencija u emigraciji. Intelektualci su se suprotstavljali forsiranju ovakvog načina „pjesničkog patriotskog izražavanja“, što su tokom prve polovine šezdesetih i javno pokazivali na stranicama emigracione štampe. Pojedini su izjavljivali da se tursko i islamsko gospodarenje u prošlosti, za razliku od „Njegoševog uzdizanja zločina“, nikada nije odlikovalo nasilničkim ponašanjem bilo koje vrste. Naglašavani su tolerantan odnos Osmanske (Turske) imperije prema hrišćanskim podanicima, ocjenjujući to jednim od presudnih faktora njihovog fizičkog opstanka tokom vijekova ropstva. Apostrofirali su da veličanje „istrage poturica“ u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno znači potvrdu da se muslimani ne mogu sjediniti sa srpskim identitetom i nacionalnim imenom.⁶⁵

Politika koju je KPJ u prvoj deceniji života nove Jugoslavije zastupala prema izuzetno osjetljivom i kompleksnom nacionalnom pitanju bosanskohercegovačkih muslimanskih pokazala se neadekvatnom. Ona nije dobila podršku najvećeg broja stanovnika islamske vjere u Bosni i Hercegovini, a njena priroda podgrijavała je stare i otvarala nove protivrječnosti, što se reflektovalo na ukupne političke odnose i stabilnost federalne Bosne i Hercegovine.

govine 28. septembra 1950. KPJ je preko Antifašističkog fronta žena još od 1947. vodila kampanju za „otkrivanje“ muslimanki, ali je otpor tome bio prilično veliki. Značajan dio stanovništva islamske vjere je to shvatao kao „obezvrjeđivanje moralnih načela muslimanske porodice“.

Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 217–218.

⁶⁴ ABH, CKKPBiH, kut. 2/52, sign. 50-32/52, Zapisnik sa sastanka biroa Gradskog komiteta KP BiH Sarajevo, održanog 18. 2. 1952.

⁶⁵ *Bosanski pogledi*, mart – april 1963, pretisak, 269–270. Husein Viteškić, predsjednik muslimanskog Kulturnog vjerskog doma u Čikagu, tokom prve polovine šezdesetih godina, indirektno se poistovjećujući sa osmanskim imperijalnom snagom u prošlosti, ističe: „Da smo mi muslimani radili po logici Andrića i Njegoša, ne bi bilo ni Njegoša ni Andrića ni za sjemena“. *Bosanski pogledi*, decembar 1964, pretisak, 453. Istoričar Smail Balić je krajem 1960. godine u obraćanju medijima govorio o Njegoševom „veličanju istrebljenja poturica“ i njegovoj namjeri da tu ideju „ovjekovječi i za nadolazeća pokoljenja“. Upoznat sa isticanjem i veličanjem Njegoševog pjesničkog izraza u socijalističkoj Jugoslaviji, smatrao je da zbog toga oni koji su se „do jučer“, „makar i posve neopravdano“, osjećali Turcima u „srpskom nacionalizmu takve vrste“ ne mogu naći svoje mjesto i s njim se „istinski sroditi“. *Bosanski pogledi*, novembar 1960, pretisak, 61–62. Smail Balić je veći dio života proveo u emigraciji, gdje je usko sarađivao sa Adilom Zulfikarpašićem. Njegova naučna interesovanja bila su orijentisana na istraživanje islamske komponente Bosne i Hercegovine. Iako se dugo osjećao kao Hrvat, prihvatio je bošnjačko nacionalno opredjeljenje i radio na bošnjačkoj nacionalnoj emancipaciji bosanskohercegovačkih muslimana. Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967* (Sarajevo: Bošnjački institut Sarajevo, 1995), 348.

REFERENCE

- Antić, Zdravko. *Rodoljub Čolaković u svjetlu svog dnevnika*. Beograd: Knjižica, 1991.
- Broz, Josip Tito. *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Kultura, 1947.
- Čolaković, Rodoljub. „Rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji“. *Komunist*, br. 4/5, (1950), 48–87.
- Čolaković, Rodoljub. *Zapisi iz oslobodilačkog rata, peta knjiga*. Sarajevo: Svjetlost, 1955.
- Ćurić, Hajrudin. *Istorijska čitanka: za osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost, 1951.
- *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941–1945), knjiga 13, (septembar – oktobar 1943)*. Beograd: Komunist, 1990.
- Durmišević, Enes. „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini“. *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11–12, (2007), 1055–1072.
- Đurović, Draženko. „Bosanskohercegovačke protivrječnosti u svjetlu shvatanja i tumačenja djela Petra II Petrovića Njegoša pedesetih godina dvadesetog vijeka“. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 11, (2019), 287–300.
- Đurović, Draženko. „Problem temeljnog načela federalne Bosne i Hercegovine – bratstva u zajedničkoj oružanoj borbi 1941–1945“. *Arhiv*, br. 19, (2018), 79–101.
- Đurović, Dušan. *Njegoš: drama u tri čina*. Sarajevo: Svjetlost, 1952.
- *Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 3*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1958.
- Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Zagreb: Islamska vjerska zajednica, 1990.
- Haore, Marko Attila. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme, 2019.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 1997.
- Imamović, Mustafa. *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*. Sarajevo: Bošnjački institut Sarajevo, 1995.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 2*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo / Oslobođenje, 1990.
- *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*. Zagreb: Stvarnost, 1963.
- Purivatra, Atif. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.

- Pešić, Desanka. *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919–1935)*. Beograd: RAD, 1983.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970: tom I*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- Slipičević Fuad, i Hamdija Kapidžić. *Istorija: stari i srednji vijek: priručnik za I razred srednjih stručnih škola*. Sarajevo: Svjetlost, 1950.
- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995.
- *Zasedanje Ustavotvorne skupštine 29. novembar 1945 – 1. februar 1946. godine*. Beograd: Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 1946.
- Zečević, Alen. „Uloga Huseina Husage Ćišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka“. Završni rad, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka-Odsjek za istoriju, 2017.
- *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: dokumenti 1943–1944*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

DRAŽENKO ĐUROVIĆ, PhD, alumnus
Faculty of Philosophy, University of Istočno Sarajevo
Istočno Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
ddjurovic986@gmail.com

THE PROBLEM OF THE NATIONAL COMMITMENT OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA MUSLIMS 1945-1954: BETWEEN THE POLITICS OF
THE CPY/LCY AND THE SENSE OF BELONGING
TO THE “TURKISH RELIGION”

Summary

Although the CPY advocated the existence and equality of the three peoples of Bosnia and Herzegovina during the liberation and revolutionary struggles, at the end of the Second World War a change of political course on the status of Muslims and a renunciation of the affirmation of their national identity followed. Despite the fact that the “people’s government” took a position on the “free” national expression of the Bosnian population of the Islamic religion, the political circumstances and relations established after the liberation, to some extent, guided the national “evolutionary path” of Muslims. Serbs were the main force of the national liberation struggle, so after the war they were considered the most reliable element of the new state and order, which encouraged the communists of the Islamic faith to identify with the nation of the informal war victor and the leading people in power in Bosnia and Herzegovina. The result was that the predominant number of the leadership and the Muslim party membership accepted the Serbian national name,

which profiled the further policy of the CPY towards this Slavic people. However, contrary to the national orientation of the Muslim party membership and the political affinities and efforts of the CPY, the Muslim masses did not accept the Serbian, and especially the Croatian national nomination, but “kept” their ethnic identity, declaring themselves undecided. This generated a paradoxical situation and political contrast, which was one of the complicating factors of the political situation in Bosnia and Herzegovina. Poorly developed national consciousness, faced in the past with different orientations of their own intelligentsia, the Bosnian Muslim masses found themselves in a “gap” between the unprincipled policy of the CPY towards their position and national nomination, and the legacy of the Turkish tradition with which they identified. They often called themselves Turks, implying affiliation with the Islamic faith, and such tendencies persisted until the second half of the twentieth century. The communists suppressed the use of the Turkish name to denote local Muslims, and allowed and promoted the expression of negative attitudes towards the Ottoman imperial past, for which there were two reasons. Such an appointment clashed with the current policy of shaping the national “evolutionary path” of Muslims and the fight against the “backward influence of religion”, because the Turkish nomination meant the equivalent of belonging to the Islamic faith. Considering that Islam was a basic element of identity and social being for Bosnian Muslims, such a policy of the Party was also a significant factor in complicating political relations in the republic.

KEYWORDS: Muslims, National Question, Communist Party of Yugoslavia/League of Communists of Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina